

БАТУРИНСЬКІ ЧИТАННЯ

У травні 1998 року у колишній гетьманській столиці відбулася наукова конференція, присвячена 270-й річниці з дня народження останнього гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського. Пропонуємо увазі читачів деякі розвідки, повідомлення, заслухані під час заходу.

Олег Бузун

БАТУРИН ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ К. Г. РОЗУМОВСЬКОГО

Стародавній Батурин... Колишня гетьманська столиця. На його теренах творилася історія української державності. Батурин був значним політичним, економічним та культурним центром Лівобережжя (XVII—XVIII ст.). Місто пройшло шлях від невеликої прикордонної фортеці (Батури) до столиці (Батурин). З цією назвою пов'язане життя та діяльність багатьох відомих в Україні достойників. Серед них:

- гетьмани — І. Брюховецький
Д. Многогрішний
І. Самойлович
І. Мазепа
Д. Апостол
К. Розумовський,
- державні діячі П. Орлик
В. Кочубей
І. Чуйкевич
Г. Теплов,
- релігійні Д. Туптало
Г. Одорський,
- культурні С. Величко
К. Левицький
І. Усенко
Мігура

та багато інших видатних особистостей.

Уперше на політичній арені Батурин з'являється 1663 року, коли гетьманом І. Брюховецьким та російськими послами обговорювався проект договору між Україною та Росією, так звані «Батуринські статті».

Гетьманською резиденцією Батурин було проголошено за наказом російського царя Олексія Михайловича Романова у 1670 році. «Д. Многогрішний обрав собі гетьманське життє в Батурині, а за ним й інші гетьмани там живуть...», — записано в Чернігівському літописі.¹ За часів гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи Батурин розбудовувався й перетворювався на місто європейського зразка. Його прикрашали чи-

сленні куполи церковних храмів, гетьманські палати надійно захищали оборонні фортифікаційні споруди, місто користувалося Магдебурзьким правом, тут знаходилася вища державна адміністрація — генеральна старшина.

Трагедія 1708 р. надовго викреслила Батурин з політичного життя України. Від блискучої мазепинської столиці залишилися тільки руїни.² Зруйноване, спалене, стерте з лиця землі московським генералом Меншиковим, місто ще довго перебувало у такому жахливому стані. За часів гетьмана І. Скоропадського резиденцію було перенесено до Глухова, а в Батурині заборонили навіть поселятися. Спроби гетьмана Д. Апостола повернути резиденцію у Батурин були невдалими.

Відродитися, піднятися з колін, згадати свою колишню славу й столицю велич місту вдалося лише у середині XVIII ст. за часів гетьманування К. Розумовського. За наказом російської цариці Єлизавети Петрівни 1750 року в Україні було знову відновлено гетьманство. За протекцією старшого брата Олексія Розумовського та за допомогою козацької старшини гетьманом став 22-річний Кирило Григорович.

24 липня 1750 року її імператорська величність Єлизавета Романова видає царський указ, у якому зазначалося: «Ми Вам, нашому Гетьману, повелели резиденцію свою иметь в Батурине, так как и прежние гетьманы оную там же имели и бывший тамогород возобновить и при заложении оногого учинить освящение по церковному чиноположению». Далі в указі сказано: «...регулярно будувати і під регулярні будинки місця брати...».³ Таким чином, з волі цариці, столиця українських гетьманів знову повертається до м. Батурина.

Можливі причини перенесення резиденції були такі: 1. Створена протягом десятиліть історична традиція, яка згадується у царській грамоті: «...и прежние гетьманы оную там же имели...». Мається на увазі м. Батурин, який перед Розумовським був резиденцією Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Саме цим пояснюються і дії Д. Апостола. 2. У свою чергу віддавав перевагу Батурину й гетьман К. Розумовський. Відомий дослідник родини Розумовських, князь О. Васильчиков, у своїй праці наводить листа гетьмана до графа М. І. Воронцова, у якому Кирило Григорович пише: «...я еду в Батурин, а то место, на котором я поселился в Глухове, является гнусным по сырости, низости и болотной земле». Окрім цього, звертаючись тепер уже до імператриці, Розумовський скаржиться на місцевий клімат: «...не снесу глуховского сырого и гнилого воздуха».⁴ 3. Сприятливі кліматичні умови Батурина доповнюються ще й вигідним природно-географічним положенням: а) місто розташовувалося на високій терасі р. Сейм. Природно захищене крутими схилами та протікаючими річками; б) знаходилося поблизу старого Московсько-Київського тракту; в) скорочувалася відстань до Києва; г) надавалася можливість широкого використання невичерпного водного потенціалу Сейму, інших природних ресурсів та корисних копалин.

На нашу думку, перераховані вище причини сприяли перенесенню гетьманської резиденції з Глухова до Батурина.

Гетьман Розумовський розпочинає поступове відновлення та розбудову занедбаного Батурина. Реконструкція міста здійснювалася під орудою багатьох відомих на той час архітектурних митців. На думку дослідниці І. Слюнькової, батуринським будівництвом керував спочатку архітектор О. В. Квасов, який водночас очолював петербурзьку комісію кам'яного будівництва та керував спорудженням гетьманського палацу в Глухові. Потім, цілком ймовірно, керівництво перейшло до рук гетьманського радника й доглядача Григорія Теплового, який з часом і очолив спеціально засновану «експедицію з Батуринського будівництва».

Розорений і спалений Батурин, на думку гетьмана К. Розумовського, повинен був перетворитися в добре забудоване місто, справжню столицю України. За планом реконструкції в Батурині мали з'явитися кам'яні споруди генеральної канцелярії та ген. суду, гетьманської садиби, лікарні, церков та шкіл. Планувалося широке будівництво промислових об'єктів, розроблявся план відкриття університету.⁵

Зведення міста планувалося здійснити «національною забудовою». Кошти для цього мали б надходити з Малоросійської військової казни. Батурин перебудовувався як адміністративний центр з регламентованими функціонально-планувальними вимогами і становим зонуванням міських територій⁶

Під керівництвом відомих тогочасних архітекторів (Квасова, Рінальді, Кваренгі, Львова, Камерона та інших) та з відома гетьмана розроблявся детальний план міського будівництва. Цей план і до сьогодні не зазнав суттєвих змін. Дослідниця І. Слюнькова наводить дані про «Топографічний план містечка Батурина 1813 року», знятий у зв'язку з передачею міських будівель військовому відомству. На наведеній прорисовці з цього плану видно провідні архітектурні доміанти міста: прямокутна площа ринку з храмом, квадрат садибного комплексу К. Розумовського, частина Гончарівського містечка. Як і раніше, зберігався принцип просторового поділу міста, яке складалося з його регулярним характером забудови і мальовничо влаштованим палацо-парковим ансамблем. Окрім цього плану, у джерелах згадується ще й Етінгерівпроект будівництва⁷

Територія тогочасного Батурина глибокими ярами поділялася на три частини. Центральна і північна були освоєні у період заснування міста. Південна частина була, обрана Розумовським для розміщення нової резиденції. На думку Слюнькової, використовувалася променева система вулиць, що сходилися біля перехрестя транзитних зовнішніх доріг на майдані Конотопського проїзду. Ця система з'єднувала міську частину маєтку і посади при новому палаці.

Місто розділялося на десять районів: Побожовку, Горбанівку, Мохновку, Гончарівку, Охматівку, Тепловку, Кочубеївщину, Троєщину, Могилки, На машині. Ці райони перераховує у своїх дослідженнях Михайло Ісаєнко, але інші краєзнавці, окрім вище згаданих, називають ще три батуринських райони: Центр, Млини, Дубовщину.

Місто розташовувалося на п'яти пагорбах — горах: Покровській, Степанівській, Базарній, Семенковій та Тепловській.⁸

Вулична мережа посадів зберігала середньовічний і регулярний характер. Серцевиною міської частини була розпланована за прямокутною системою територія старого замку з розкритим у бік річки прямокутним майданом ринку і розташованим на ньому храмом Св. Воскресіння. Центром палацової частини мав стати садибний комплекс (мова про який буде йти далі), з основного палацу і двох симетрично поставлених двоповерхових флігелів, які з'єднувалися б з палацом решітчастою огорожею і разом створювали парадний двір. Соборний храм посеред ринкового майдану і палац, що розташовувався на високому березі, виступали у бік заплави Сейму, формували панораму міста і річки. У панорамі розкривається типова для власницьких міст двочастинна забудова. Образ міста творять парадна архітектура палацо-садибного ансамблю панського двору і посадська забудова міста при резиденції зі своїм центром — ринком і храмом, збудованими у формах традиційної місцевої архітектури.³

За роки правління К. Розумовського Батурин знову поступово перетворюється у місто європейського рівня. Центральна вулиця носила

назву «Петербурзький проспект», а сам Батури́н ще називали «Малим Петербургом».

Ще з мазепинських часів Батури́н мав розгалужену мережу підземних сходів, тунелів і ходів. Мазепині підземки, мабуть, були розширені за часів гетьмана Розумовського. Принаймні, за давнім переказом, існував підземний хід, що з'єднував церкву Св. Воскресіння та палац Кирила Григоровича.

Батури́нська економія. Культурний розвиток

Починаючи з другої половини 18 ст., в Батури́ні розвивається мануфактурна промисловість, виникнення якої пов'язується з підприємницькою діяльністю К- Розумовського. Всі промислові об'єкти на землі Батури́нщини становили економію графа Розумовського.

У 1751 — 1752 рр. було споруджено батури́нську цегельню. Для того часу це було велике мануфактурне підприємство, 71 будівля якого простягалася на 100 сажень завдовжки. Кожна з п'яти збудованих печей вмщувала до 80-ти тис. шт. цегли.¹⁰ На чолі цегельні стояв батури́нський сотник. Кількість працюючих людей і саме виробництво цегли не були постійними. Робітними людьми були арештанти та кріпаки. Оскільки цегельня обслуговувала переважно загальнодержавні потреби, то й постачання її- робочою силою відбувалося шляхом мобілізації та на кошти військової генеральної канцелярії, вільнонайманих на цегельні не було. Робітних людей на роботу запрошували по ордерах, а 300 фахівців закріплювалися за цегельнею на кілька років, крім фахівців, які одержували по три копійки на добу, нікому більше не платили. Але всі працюючі на цегельному заводі звільнялися від так званого «порціонного та раціонного податку». Цей податок сплачувався з коштів військової генеральної канцелярії.¹¹

У 1753 році на Батури́нській цегельні було вироблено 2499778 шт. цегли, а в 1754 році — 3297713 шт., кількість робочих днів у 1753 р. становила 119, а в 1754 р. — 105.¹²

На початку 50-х років була заснована і успішно почала діяти Батури́нська лісопильна фабрика. За 1752—1757 рр., вона виробила понад 50 тис. шт. дошок. Продукція лісопильні була вкрай необхідна для тогочасного будівництва.

Вагому підтримку будівництву надавав заснований у Батури́ні ще в 1740 році кінний завод. На той час підводи були єдиним транспортом, який використовували для перевезення вантажів.

У цей же час у місті виникає завод листового золота та срібла й завод керамічних плит — невеликий, але достатньо продуктивний. За свідченнями історика О. Лазаревського на ньому вироблялися: «...глазурованные и расписные изразцы».¹³

У 1756 році в Батури́ні була заснована й успішно діяла протягом 90 років змішаного типу суконна мануфактура. Споруджена на власних землях графа Розумовського, Батури́нська суконка була одним з найстаріших і найбільших типових підприємств Чернігівщини в другій половині XVIII ст.

Спочатку мануфактура мала 12 ткацьких верстатів, що виробляли сукно та полотно. Обладнання розміщувалося у 4 кам'яних і дерев'яних будівлях. Машини приводилися у рух водою р. Сейм. Весною під час повені робота на підприємстві ускладнювалася. Щоб запобігти перебоям у постачанні прядива, в селі Великий Самбір розмістили філію Батури́нської суконної мануфактури. Це давало можливість частково вирішити проблему. У Великому Самборі працювало 100 чоловік прядильників, які користувалися дерев'яними прядками.¹⁴

На Батури́нській фабриці виробляли тканину в першу чергу для власних потреб родини Розумовського. З сукна шили одяг для козаків.

що входили до складу особистої охорони гетьмана. Ляне полотно йшло на оформлення інтер'єру палаців. Згодом виробництво розширилося, якісно покращувалося оснащення підприємства. Поставки сукна та інших вовняних тканин вже не обмежувалися гетьманським двором. За свідченням О. Нестеренка, починаючи з перших років XIX ст., продукція батуринської мануфактури використовувалася на військові потреби імперії (шинелі для солдат).

Однією з необхідностей існування суконної мануфактури була потреба в фарбуванні сукна. Для цього використовувалися високотривкі природні барвники, які в різних сполученнях утворювали широку гаму відтінків. При батуринській мануфактурі було споруджено дерев'яну фарбувальню, довжина якої 8, а ширина — 4 сажні й два аршина. Сукно фарбували в 3 великих і 2 малих мідних казанах.

Поряд з фарбувальню стояв флігель, у якому промивалося сукно. Він мав довжину 20, ширину 5 сажнів і користувався однією промивною машиною. Машина приводилась у рух за допомогою двох коней. У цьому ж флігелі жило 50 сиріт, які утримувалися на власні кошти Розумовського і, очевидно, використовувалися на мануфактурному виробництві. Для миття вовни була створена мийка на 10 корзин, а при ній амбар для зберігання. Тут же розташовувалася лазня.

«Валение» сукна відбувалося на спеціальних сукновальнях. Головна з них розташовувалася на річці у вигляді машинного водяного млина при трьох колесах на 16 гніздах. Але на цій сукновальній робота велася лише у літні та осінні місяці. Взимку та навесні робота була неможливою. Щоб не припиняти виробництва протягом року, були побудовані ще 3 великі сукновальні на невеликих озерах.¹⁵

За даними 1797 року на суконній мануфактурі Розумовського «казенных и приписных» селян не було. Тут працювали «определенные одиножды навсегда крестьяне его сиятельства, живущие в экономических деревнях, кои употребляются для работы мужского пола 120 душ, а женского 60 душ».

Керували виробництвом два іноземні майстри: один — по сукну, інший — по фарбуванню. Плата була мізерною. Мануфактура працювала майже весь рік, лише під час жнив (липень—серпень) вона частково припиняла свою роботу.¹⁶

У кінці XVIII ст. на батуринській суконній мануфактурі було налагоджено виробництво килимів.¹⁷

Серед інших батуринських підприємств досить відомим був і завод воскових свічок. Ця мануфактура, як і попередня, виникла у другій половині 50 років XVIII ст. Тільки у 1786—1787 рр. на ній було вироблено й перероблено до 400 пудів воску. Завдяки високій якості свічок, продукція батуринського виробництва поставлялася не тільки до українських міст і царського двору, а й за кордон. Білі батуринські свічки користувалися великою популярністю у тогочасних споживачів.¹⁸

У 1760 рр. графом Розумовським було здійснене ще одне потужне будівництво у Батурині. Використовуючи водяну енергію швидкоплинного Сейму, на річці, перегороженій греблею — механіком Гіржбергом, був збудований цегляний млин, аналогів якому не було на території тогочасного Лівобережжя. Млин мав 13 коліс мукомельних і двоє сукновальних. Використовуючи сучасне на той час обладнання для водяного млина, граф Розумовський частково вирішував для Батурина проблему перемолу зерна на борошно. Через річку Сейм було збудовано декілька мостів, з них 2 цегляних.¹⁹

Крім млинарства, у Батурині розвивалися ще й шовківництво, вівчарство та бджільництво. У 1772 році графом Розумовським у місті бу-

ло закладено великий шовковичний сад. Тут розводили шовкопрядів, з коконів яких виготовляли пряжу. Так, на Чернігівщині започатковувалося розведення тутових шовковичних черв'їв. Одна з вулиць на околиці міста й досі називається «Шовковиця».²⁰

Підприємницька діяльність Розумовського не залишала поза увагою й бджільництво. У 3772 році в Батуринській економії нараховувалося 1912 вуликів. В основному використовували вулики: колоди, дуплянки та бортні.

Розвиток млинарства, бджільництва та шовківництва доповнювався існуванням у Батурині інших ремесел та промислів: винокуріння, медо-і пивоваріння, чумацького промислу. Але головним заняттям батуринців залишалося землеробство, скотарство, овочівництво та садівництво.

Прощвітала у Батурині й місцева торгівля.

4—5 разів на рік збиралися ярмарки:

1 — «Скотний» — на другу неділю великого посту.

2 — «Похвальний» — на п'яту неділю великого посту.

3 — «Маковійський» — першого серпня.

4 — «Дмитріївський» — 26 жовтня.

5 — «Миколаївський» — у грудні.

На цих ярмарках, крім звичних товарів, продавали щось особливе, притаманне кожному. Найбільший з них був Дмитріївський, що давав від 9,5 до 10 тисяч виторгу. Ярмарки збиралися на великій центральній площі. Поряд розташовувалася ціла мережа магазинів та лавок. За деякими джерелами їх нараховувалося аж 61, у т. ч. 42 шинки. Проте, на нашу думку, ця цифра досить завищена. Наприклад, дані з «Черниговских губернских ведомостей» такі: «Всех лавок в Батурине 6: одна красная, две бакалейных и три мелочных». Існував у Батурині і магазин для галантерейних товарів.

Крім ярмарків, щоп'ятниці у Батурині збирався ще й багатолюдний торг, декілька разів на тиждень постійний базар. Батуринські купці продавали різні речі, вибір товарів був досить широким.²¹

Розвиток культурного життя столиці

У цей період у Батурині діяло дві церковно-приходські школи, одна лікарня та функціонувала перша приватна на Україні аптека Бетихфера. До речі, Батуринська лікарня довгий час була єдиною сільською лікарнею на Україні (після 1764 р.).

У 1760 році був детально розроблений план заснування та діяльності у Батурині Малоросійського університету. За свідченням Васильчикова, цей задум виник у Кирила Розумовського під впливом І. Шувалова. За зразок було взято статuti німецьких університетів. Навчальний заклад передбачав у своїй основі чотири наріжні камені: прибуток, закон, семінарію та професію. Причини заснування університету: а) природна тяга українців до навчання, б) недостатня кількість навчальних закладів на території тогочасної України.²²

На утримання Батуринського університету передбачався податок — тимчасовий і довічний. Перший з них у сумі 20 тис. карбованців мав забезпечити будівництво навчального корпусу та інших споруд допоміжного призначення, житлових будинків для професорсько-викладацького складу та студентів, оплату за виклик на період навчання вчених із зарубіжних країн, влаштування друкарні, ботанічного саду, анатомічного корпусу, придбання бібліотеки, приладів, інструментів тощо.

Тимчасовий фонд мав складатися із запровадженого податку на один рік на всі млини, добровільних внесків від гетьмана, генеральної,

полкової, сотенної старшини, для обліку яких передбачалося введення спеціальних шнурових книг.

«Вічний» прибуток, передбачений на поточну діяльність університету, мав складатися із надходжень від Батуринського монастиря, частково від митних зборів, від друкарні та продажу книг тощо.

За гетьманом залишилося пожиттєве право фундатора й протектора Батуринського університету. Ректор на зразок європейських університетів мав бути президентом директоріуму, який складався із «первостатейных» професорів. Внутрішній розпорядок діяльності університету мав обумовитися правилами, складеними ректором та професорами, затвердженими гетьманом особливим універсалом.

Передбачалося, що вступники складають екзамени, в результаті яких ректор вписує їх в університетські книги і надсилає до того професора, лекції якого мав слухати студент. Випускники класу риторики Києво-Могилянської академії з гарними атестатами мали право вступу до Батуринського університету без екзаменів. Усім студентам надавалося право носити шпагу або шаблю.

У Батуринському університеті мало діяти 9 кафедр (професур): латинського красномовства, логіки, натурального права і юриспруденції, старожитностей, історії та геральдики, експериментальної фізики і математики; теоретичної і практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки та натуральної історії. Курс навчання мав тривати три роки.

Крім того, при Батуринському університеті передбачалося заснувати семінарію на 40 осіб (з бідних шляхтичів та різночинців), в якій учні мали пройти курс підготовки для вступу в університет, вивчати латинську, французьку, грецьку мови, коротку, історію, географію. Закінчивши університет, вони повинні були залишитися працювати в ньому спочатку вчителями, потім магістрами і, нарешті, професорами.

При університеті планувалося відкрити лабораторію, церкву, лікарню, економічну контору, карцер, гаупвахту тощо.²³

Заснований у Батурині університет, на думку гетьмана Розумовського, мав би частково вирішити складні питання освіти на Лівобережній Україні та сприяти більш ґрунтовному культурному розвитку гетьманської резиденції. Та, на жаль, проект створення й функціонування першого в Україні світського вищого навчального закладу так і залишився на папері. Українська феодальна державність, що вже стояла на порозі своєї загибелі, не могла забезпечити здійснення цього задуму. До цього додамо й негативне ставлення російських царів до розвитку освіти на Україні. Блискуча гетьманська ідея була загублена.²⁴

Але, незважаючи на це, культурне життя Батурина розвивалося. У місті працювала ціла група придворних живописців (найвидатніший Г. К. Левицький, І. Усенко), музичних колективів. Функціонувала музична та міська читацька бібліотеки. Останню доглядав французький бібліотекар Адам. У цій графській бібліотеці знаходився й літопис Батурина, ґрунтовне тогочасне історичне дослідження про місто. Розумовський хотів подарувати свою бібліотеку Ж-Ж-Руссо. Гетьман мав у Батурині і велику картинну галерею. Серед багатьох полотен тут були портрети Мазепи, Полуботка, Дорошенка, Палія, Орлика та інших.²⁵

К. Г. Розумовський збудував у Батурині три православних храми: 1781 рік з Городищечка (с. Матіївка) у Батурині була перенесена дерев'яна церква Іоанна Богослова, 1789 рік — збудована кам'яна церква Покрови Богородиці, 1803 р. — кам'яна церква Святого Христового Воскресіння (усипальниця). Продовжував функціонувати Батуринський Крупицький монастир.

Управління гетьманською резиденцією за часів

К. Г. Розумовського

Як відомо, до гетьманування Розумовського Батурин вже був лівобережною столицею. У ньому зосереджувалася вища державна адміністрація, місто користувалося самоуправлінням за Магдебурзьким правом. Останнє діяло на Україні до 1831 року, часів правління російського царя Миколи I. Після війни Б. Хмельницького Магдебурзьке право у містах поєднувалося з козацькою владою. На козаків розповсюджувалася влада сотника, а на міщан — війта.

Б. Хмельницький створив власну українську державу. У територіально-адміністративному поділі Україну розділено на: полки, сотні, курені. Батурин був сотенним містечком до 1669 року. З 1669 (1670) — по 1708 рр. Батурин — резиденція українських гетьманів. Після трагедії 1708 р. і по 1750 р. — Батурин невелике волосне містечко, в якому зберігалось сотенне управління. Цю думку підтверджують літератор-краєзнавець В. Бондаренко та М. Ісаєнко: «До времен Розумовского Батурин был сотенным городком...».

У Батурині знаходилася особлива Сотенна Канцелярія при правлінні, на якому вирішувалися всі найголовніші державні, судові, правоохоронні та інші справи дворян, козаків, духовенства. До складу сотенної канцелярії входили — сотник та сотенна старшина: сотенний отаман, осавул, суддя, обозний, хорунжий і писар. Справами міщан займався магістрат. Зазначимо, що магістрат був підвідомчий канцелярії. Війти та бургомістри призначалися володарями міст з міщан.

Магдебурзьке право в сотенному містечку Батурині залишилося ще й при правлінні гетьмана К. Розумовського. Міське самоврядування поєднувалося з владою сотенної канцелярії.

У відомстві Батуринської сотні перебувало: 114 сіл (деликих і малих) та хуторів: 1597 виборних козаків: 3940 козаків («подпомощников»): 3643 дворян, різночинців і посполитих. Населення міста за часів Розумовського сягало понад 9000 чоловік.²⁶

Батурин, як сотенне містечко, а потім і як відновлена Розумовським резиденція, не міг не мати власного герба. На жаль, до нашого часу не збереглося достеменного зображення такого знака. На початку 90 років нашого століття чернігівськими науковцями було знайдено опис Батуринської печатки XVII ст. За цим описом на ній було зображено: «У колі серцеподібну фігуру, в якій розміщено хрест, зліва від фігури — зірка, справа — півмісяць. Серце справа наліво перетинає древо трікутної форми». По колу йде напис: «Печать места его царского ве Батур».²⁷ У XVIII ст. напис навколо печатки вже було змінено: «Печать места Батуринска», але залишилися незмінними її головні символи: зірка, хрест, півмісяць. У період гетьманування Розумовського на печатці Батуринської сотенної канцелярії, за твердженням М. Ісаєнка, було зображено: «На нижней части луна вверх рогами, вверху луны крест, вверху креста звезда, а кругом надпись: «Печать меска Батуринска». Даючи такий опис, Ісаєнко посилається на свідчення Милорадовича, який у «Материалах для истории Южной Руси» згадує про вище описану батуринську печатку. Слід вважати, що подібні символи повинен був мати і герб Батурина.²⁸

За часів Розумовського Батурин знову, але вже востаннє (протягом 14-ти років),—резиденція українських гетьманів. Поступово здійснюється відбудова, розвивається економіка й удосконалюється система управління. Органи управління, що не мали чіткої системи та не були відпрацьованими, непокоїли гетьмана. К. Розумовський бачив необхідність радикальних перетворень у цій сфері державотворчого процесу.

1763 рік — на Україні проводиться судова реформа К. Розумовського. Ніжинський полк, до складу якого входила і Батуринська сотня, поділявся на повіти: Глухівський, Батуринський і Ніжинський.²⁹ Отож на початку 60-х років XVIII ст. Батурин — центр повіту. Як й інші, Батуринський повіт мав: Земський, Гродський (міський) і Підкоморський суди. По сотнях залишалися сотенні суди, але вони вирішували тільки дрібні справи. Всі важливі питання вирішував Батуринський суд. Розглядалися карні, цивільні та межеві (земельні) справи. Судді, підсудки і земські писарі вибиралися вільними голосами з шляхти того повіту, до якого належав суд. Земський суд збирався три рази на рік. Міщани судилися власним судом.

Після скасування гетьманства у 1764 році генерал-губернатор Румянцев-Задунайський у Батурині, як повітовому місті, заснував комісарство. Комісари вибиралися на свою посаду землевласниками. Окрім цього, генерал-губернатор у тих містах, де не було коронних володінь, засновує у 1766 році ще й «доглядацтва». Така структура була створена й у Батурині, де було багато коронних земель.³⁰

Названі установи проіснували до 1775 року, коли за найвищим наказом створювалися намісництва. Земські і повітові суди, а також сотенні канцелярії, комісарства і доглядацтва скасовувалися.

З 1782 року Батурин — центр волості Конотопського повіту Новгород-Сіверського намісництва. А з 1802 року Батурин—містечко Чернігівської губернії Конотопського повіту.³¹

Палацово-парковий комплекс графа К. Г. Розумовського в Батурині. Розбудова міста

Охарактеризувавши політичний, економічний та культурний розвиток гетьманської резиденції, зупинимося на найголовнішому і найпрекраснішому творінні будівництва графа Розумовського в Батурині — його неперевершеному палаці. Архітектурна перлина, «симфонія у камені» залишилася у місті нагадувати нащадкам про часи славетного гетьмана.

Після 1764 року Розумовський залишає Росію і протягом 13 років перебуває за кордоном. Повернувшись, граф 10 років прожив у Петербурзі й 7—у Москві. З 1794 року Розумовський переїхав на постійне проживання у Батурин, де прожив 9 останніх років свого життя. Оселившись у колишній власній резиденції, Розумовський тепер вже сам безпосередньо контролює батуринське життя. Особлива увага надається будівництву палацу, спорудження якого охоплене ореолом таємничості.

В історичних джерелах існують розбіжності стосовно того, чи було розпочато будівництво на цій території ще Тепловим, чи, можливо, його розпочав уже Розумовський. Нам відомо, що за Теплової деяке будівництво вже велось, але, за свідченням дослідника Горностаєва, саме Кирило Григорович контролював основні моменти спорудження палацу, якому все ж таки в переказах за місцем побудови була дана назва «Тепловка».³²

У 1760 році за наказом російської цариці Єлизавети Петрівни Батурин з усіма промисловими та іншими спорудами був подарований графу Кирилу Григоровичу.³³ Отримавши колишню мазепинську столицю у приватне володіння, Розумовський у грудні цього ж, 1760 року робить цінний подарунок Г. Теплому. У рукописі офіцера-краєзнавця П. Скокана приводиться ця дарча:

«Дарственная запись.

Сделанная гетьманом Розумовским Григорию Николаевичу Теплову на усадьбу в г. Батурине.

Ея императорского величества Малые России обеих сторон Днепра и войск запорожских гетьман, действительный камергер, императорской санктпетербургской академии наук президент... граф Кирилл Разумовский господам генеральным старшинам, полковникам, старшинам полковым, сотникам и прочим чинам, а особливо волости нашей батуринской управителю и кому о сем ведать надлежит объявляем.

Имея мы в настоящем нашем собственном владении... город Батурин со всеми принадлежащими к нему селами, деревнями и всякими угодиями, и желая оный город Батурин распространить и населить знатными домами, по собственной воле и соизволению, из вышепомянутых вечнопожалованных нам городских батуриных земель, яко из собственных определили мы ныне статскому советнику Григорию Теплову, под строение дому его, лежащую за городом, на урочище между Городком и Гончаровкою, которые земли простираются...

И во утверждении всего вышеизложенного сей наш универсал вместо правного устного запису, за подписом нашим и печатями как собственною нашею графскою, так и национальною малороссийскою, дан в Глухове, 1760 года, Декабря 3 дня.

Гетьман граф К. Розумовский». ³⁴

До подарованої садиби Теплов прикупив ще низку навколишніх земель і розпочав спорудження тепер уже власного будинку. Він встиг збудувати два дерев'яні флігелі на кам'яних фундаментах і запланував зведення головної кам'яної будівлі, до якої прилягав розбитий за англійським зразком парк. Але довести свій задум до логічного завершення Теплову не вдалося. Будівництво було перервано скасуванням гетьманства у 1764 році. Колишньому вихователю, дораднику, а точніше доглядачу Розумовського, враховуючи його нову посаду статс-секретаря імператриці, батуриніські володіння були не потрібні.

У 1772 році Г. Теплов продає тепер уже колишньому гетьману К. Розумовському раніше останнім же подаровану садибу.

П. Скокан приводить і цей документ:

«Купчая крепость

на продажу Тепловым графу Розумовскому усадьбы и хутора Скритино.

1772 году, сентября 28 дня. Я нижеподписавшийся тайный советник, сенатор и кавалер Григорий-Николаевич сын Теплов у всякого суда и кому о сем ведать надлежит, объявляю: продал я с доброй моей воли его сиятельству генерал-фельдмаршалу и разных орденов кавалеру графу Кирилле Григорьевичу Розумовскому, дом мой, состоящий нежинского полку в городе Батурине со всем строением каменным и деревянным, построенным мною на земле, уступленной мне от его ж сиятельством, в 1760 году, декабря 3 дня, яко тогда бывшего гетьмана... а взял я за все то недвижимое мое имение от его сиятельства денег десять тысяч рублей, которые мною от его сиятельства принять сполна...

Судия земский повету батуринского

Петр Забела

Подсуди я земский повету батуринского

Самойло Гриценко

Писарь Земский Федор Порохонский». ³⁵

Придбавши цю землю, Розумовський наказав своєму управителю зарахувати її до батуриніської економії. Виконуючи цей наказ, батуриніський управитель Гефштейн зробив детальний опис тепловської садиби: «На ней в. і 772 г. находилось два флигеля в десять комнат каждый, зачатое каменное строение в семи комнатах, о четырех только сведённых окнах и трех сенях...».

Як бачимо, після цієї купчої грамоти місто вже повністю належало графу Розумовському. Колишній гетьман до останніх своїх днів не залишав надії на відродження Батурина й прикладав для цього багато власних сил та енергії.

Слід зазначити, що будівництво часів Розумовського в Батурині, таїть у собі ще чимало нез'ясованого і нерозкритого. Це, зокрема, пов'язане з палацово-парковим комплексом, проте невизначеність стосується й інших питань. Одне з них — місцерозташування садиб Розумовського в Батурині. Де і скільки їх було — залишається не з'ясованим.

Різні точки зору стосовно цієї проблеми висловлюють історики та краєзнавці. Так, вже згадуваний О. Васильчиков стверджує: «Розумовський жил в Батурине в сломанном деревянном доме, который он построил в начале своего гетьманства. Этот дом находился на месте, которое до сих пор называется городком и находится в 0,5 версты от Тепловки, на краю батуринской горы».³⁶

Німецький мандрівник Отто фон Гунніше про це: «...на самом уже выезде из Батурина стоит огромный деревянный дом, в котором жил покойный фельдмаршал. Впереди перед домом за валом, на котором поставлены десять пушек, виден луг, а с другой стороны дома — сад из фруктовых деревьев».³⁷

Інеса Слюнькова: «...дім гетьмана, закінчений у 1761 р., розташований напроти поштової станції, неподалік від Конотопського проїзду».³⁸

Д. Швидковський, досліджуючи архітектуру палацу Розумовського, свідчить: «...гетман жил в Батурине в деревянном доме, находившегося при въезде в город, в этом доме он и умер в 1803 г.»³⁹

Є й інші версії розташування першочергової гетьманської садиби. Спільне в них одне: до спорудження палацу гетьман жив у дерев'яній будівлі, а розбіжності в описах її розташування можна пояснити одночасним масштабним будівництвом кількох необхідних об'єктів, у тому числі й гетьманського житла.

Для будівництва палацо-паркового комплексу Розумовським були покликані найкращі архітектурні майстри, художники, різьбярі та інші професіонали будівництва. Окрім визнаних майстрів, у місто доставляли й велику кількість підсобних робітників: конюхів, ковалів, теслів і навіть каторжан.

На повну потужність працювали засновані фельдмаршалом заводи і фабрики, забезпечуючи потреби будівництва необхідною продукцією. «К батуринскому строению его ясновельможности дому и других нужных для резиденции строений, необходимо немалым числом разных мастеровых людей и работников: столярей искусных — 40, кузнецов — 30, плотников — 200, да для копания погребов и планирования земли, пеших работников — 200, также для вывозки лесу подвод з подвозчиками — 300».⁴⁰

Авторство архітектурного проекту палацу К. Розумовського в Батурині також залишається відкритим питанням. Його приписують видатним зодчим XVIII ст. — італійцям Антоніо Рінальді і Джакомо Кваренгі, росіянину Миколі Львову та англійцям Чарльзу Камерону і Адаму Менеласу.

На думку багатьох професійних істориків та дослідників (Васильчикова, Горностаєва, Комаріанца та інших), розпочав будівництво Батуринського палацу італієць Рінальді. Його участь підтверджується листом К. Розумовського графу Воронцову від 21 липня 1757 року: «Я держал 5 лет архитектора Ринальди по моему собственному определению».¹⁴ Цілком ймовірно, що Рінальді був автором спроектованого навколо палацу парку.

Відкриття, які було зроблено дослідниками у XIX ст. при вивченні архівних документів князя Репніна, свідчать, що автором палацу був Ч. Камерон. У Горностаєва знаходимо: «...план Батуриного дворца подписан Камероном». Але все той же Горностаєв не виключає авторство ще одного італійця Д. Кваренгі. Дослідник стверджує, що в архітектурі батуринського палацу спостерігається «двойственность архитектурных стилей», мається на увазі бароко Рінальді та класицизм Камерона.¹²

Цікаву думку стосовно цього питання висловлює дослідник Дмитрій Швидковський. Останній не виключає участі у будівництві російського архітектора Н. А. Львова, але тут же посилається на те, «что Львов не понравился фельдмаршалу». У листі О. К. Розумовського до М. В. Гудовича від 12 березня 1800 року, де пишеться про приїзд Львова до Батурина, є слова про те, що останній прибув до міста за відсутністю іншого архітектора, який відбув до Англії. Хто ж був цим загадковим англійцем? Архітектор, який, мабуть, і був автором проекту палацу. Здається, перш за все, це міг бути Ч. Камерон, але не виключається можливість і когось із його учнів. Відомо, що Камерон був у Англії в 1791 році і, можливо, в 1797 р. У 1800 ж році він знову працює в Росії. Отож працювати у Розумовського Камерон міг тільки в 1798—1799 рр., що співпадає з часом будівництва садиби в Батурині. Проте побудувати палац повністю Ч. Камерон, мабуть, не встиг. Документи землепобутової школи Н. А. Львова стверджують той факт, що в останнього працював британський майстер Адам Менелас, який в 1800 році був відісланий до Англії для придбання парової машини. (Зазначимо, що Менелас приїхав до Росії у 1784 році на запрошення свого майбутнього вчителя Камерона). Довгий час Менелас був родинним архітектором Розумовського. Це дає можливість стверджувати той документальний факт, про який говорить Олексій Кирилович у своєму листі до Гудовича. Найбільш вірогідно, що «отбывшим на родину архитектором» був якраз Адам Менелас. Швидковський зупиняється на думці, що саме цей майстер був архітектором палацу Розумовського в Батурині.⁴³

На нашу думку, авторство архітектурного проекту вивчене не до кінця і потребує конкретного історичного аналізу і дослідження.

Місце, де був побудований маєток, — плоске, степове. Ніде не видно ні горбка, ні схилу. Сейм тече по широкій рівнині.

Будівля обернена до міста будинним, незвичним фасадом. Три поверхи. Нижній поверх закритий винесеною наперед простою тосканською колонадою. В середині будівлі злегка виділяється центральний ризаліт, з маленьким, неспіврозмірним з усією будівлею фронтом. Композиція завершується великим ступінчастим аттиком. Він немовби «підтримує» своєю трикутною загальною формою «слабкий» фронтон. Складається враження неодноразовості композиційного задуму. Можливо, палац перебудовувався і тоді додали колонаду, балкон над нею і аттик. Можливо, в численних руйнаціях, що спіткали маєток, були втрачені якісь важливі деталі.

Бокові фасади справляють інше враження. Вони зовсім закінчені. У центрі кожного з них виступають напівкруглі башти — ризаліти, увінчані невибагливими куполками і прикрашені іонічними напівколоннами. Між ними в бельетажі вікна з трикутними сандриками. Простий карниз зверху.

Рустований цокольний поверх з арковими вікнами. Замкове каміння, навмисно грубо вирізане, прикрашає їх. Низьку тосканську колонаду не видно — вона закрита стінкою, зрясненою рустом. З іншого боку погляд зустрічає бокова колона іонічного портика, поставленого на фасаді, зверненому до Сейму.

Від ріки відкривається вигляд найпараднішої частини палацу. Тут, як і на бічних фасадах, присутній напівпідвальний цокольний поверх. Над ним рустований п'єдестал. Він облеглий тим, що стіна прорізана сімома тісно поставленими арками прорізів.

їх вісі співпадають з вісьми інтерколумніїв портика. Прекрасні вісім колон з тесаного каменю, увінчані іонічними капітеллями, близькими до тих, що були застосовані в Царськосільських теремах, Софійському соборі Камерона. Площина широкого фронтона зайнята напівкруглими так званими вікнами, які не чекаєш побачити на фронтоні.

План палацу компактний, проте у ньому багато темних коридорів та сходів. В. Телеповорський пояснює це участю самого Розумовського в плануванні будинку. У кутках основного корпусу розміщені квадратні кімнати з вікнами на два боки. Між ними по фасадах, прикрашених портиками, розташовані ще по два злегка витягнутих за своїми пропорціями приміщення. У бокові башти ризалітів входять дві найбільші зали, що мають напівкруги яркери.⁴⁴

Палац оточував надзвичайної краси парк. Можливо, він був спроектований А. Рінальді і мав форму літери «Е». Тобто був заснований на честь імператриці Єлизавети. Парк мав 16 липових алей, 175 сортів слив, 106 груш та 97 яблунь. Окрім того: черешні, горіхи, персики, абрикоси, вишні, виноград, декоративні насадження та іншу рослинність.⁴⁵

Побудувавши неповторної краси палац, оточений чудовим парком, Кирило Григорович, на превеликий жаль, так і не встиг у ньому оселитися. Переїхавши до Батурина в останні роки свого життя, Розумовський вже рідко залишає свою колишню резиденцію. Графу дошкуляє нестерпна хвороба ніг. Старий, замучений подагрою фельдмаршал помирає 9 січня 1803 року. Тіло небіжчика після траурного ходу було поховане у Батуринській церкві Святого Воскресіння. Ця усипальниця споруджена за наказом Розумовського із залишків Троїцького храму гетьмана Мазепи й існує до наших днів.⁴⁶

Архітектурний ансамбль церкви відзначається такою чіткою пропорційністю її складових частин, з використанням чотириколонного портика, що якраз відповідає усипальниці класичного стилю. Тіло гетьмана було поховано в напівпідвальному склепі, що розташовувався у трапезній частині церкви з правого боку недалеко від входу. Склеп мав вхід, який згодом замурував один із священників. Над могилою був поставлений створений у 1803—1805 рр. уславленим скульптором Іваном Мартосом з мармуру надгробний пам'ятник, що являв собою піраміду з барельєфом небіжчика та поховальною урною під флером. Під барельєфом—епітафія, у якій перераховуються всі чини та титули, роки народження і смерті графа К. Розумовського. Обабіч епітафії було розміщено дві ідентичні плити із зображенням фамільного герба Розумовського і щит із короною з двоголовим орлом, який з обох боків підтримують два озброєні козаки. Унизу — девіз латинською мовою: «Славу примножувати справами». Уся ця композиція була змонтована на тлі плоскої піраміди з чорного мармуру, що кріпилася безпосередньо до стіни храму. Надгробок було обнесено металевою огорожею.⁴⁷

Доля цього пам'ятника, як власне і склепу, — драматична. У 1927 році в Батурині завідуючим Конотопським краєзнавчим музеєм О. Поплавським було вчинено злочинний і варварський акт, вартий імені Герострата. Він, бажаючи віднайти унікальні історичні експонати, заручившись підтримкою тогочасної радянської влади в Батурині, розкрив і пограбував могилу Розумовського. Є свідки, які донесли до нашого часу спогади про цей акт вандалізму. Корінний житель Батурина Я. Андріяко згадує про це так: «Пробивши у верхній частині отвір, я опустився в гробницю. На постаменті стояв на невеликих ніжках запаяний цин

ковий гроб, на ньому лежало коротке з червоного шовку покривало із золотими китицями та розсипаними по ньому срібними стружками, під червоним — голубе, значно довше». За наказом комісії Андріяко відкрив кришку гроба. Звідти вдарив п'який запах невідомих ароматичних трав. Тіло останнього гетьмана було муміфікованим. Обличчя злегка жовтуватого кольору, світло-русе волосся зачесане назад, зодягнутий у чорний сюртук, та кі ж брюки, через плече перекинута виспана коштовним камінням Андріївська стрічка, на грудях золота зірка, на правому боці позолочений із срібним ефесом кортик, також виспаний коштовностями. В узголів'ї — срібна ікона Богородиці. З правого боку лежала гетьманська булава із вправленими у неї коштовностями. Під ногами лежала квадратна, а під головою — кругла коробочки. В одній були бальзамоване серце, в іншій — печінка гетьмана. Усі ці реліквії Андріяко подав наверх. Поплавський, заволодівши цінними знахідками, перевіз все це до Конотопа. Згодом цей вчинок археолога-самозванця було засуджено, але гетьманські реліквії зникли безслідно.⁴⁸

Разом з пограбуванням склепу пошкодили й пам'ятник. Він був винесений на церковне подвір'я і розбитий, а уламки розтягнуті по подвір'ях. Щоправда, найважливіші блоки надгробка (верхня частина) зберігається в Чернігівському художньому музеї. Одна з деталей із зображенням родинного герба була знайдена вмонтованою у східці колишнього Батуринаського шинку й нині експонується в краєзнавчому музеї. Решта частин цього пам'ятника, можливо, також залишилася в Батурині. Існує можливість його відновлення.

Після 1927 року усипальницю плюндрували ще не раз, і врешті-решт підвал церкви було засипано щебенем, піском та іншим будівельним сміттям. Тіло гетьмана й донині лежить під тим мотлохом.

Після смерті К. Розумовського батуринаську економію разом з палацом отримав у спадщину його син Андрій Кирилович, який деякий час разом з батьком проживав у Батурині. Проте згодом Андрій стає російським послом у Відні, де після дипломатичної служби, подавши у відставку в 1807 році, оселяється на постійне життя. На жаль, Андрій мало турбувався батьківською спадщиною, через деякий час батуринаські підприємства були продані з аукціону, а палац та селяни стали державними.

Протягом декількох років від колишньої гетьманської резиденції залишилась тільки назва. Повністю було пограбоване внутрішнє убранство палацу, різні прикраси та інше гетьманське добро.

З 1887 року напівзруйнований палац перейшов у руки Київського військово-окружного інженерного управління, яке не тільки мало турбувалося про будівлю, а й руйнувало її. Грунт навколо палацу був зритий, великий парк і сад майже вирубаний, на його території проводилися навіть військові навчання. На початку ХХ ст. були розібрані два бокові флігелі палацу, рознесена кам'яна огорожа. Палац протягом свого існування страждав не стільки від кліматичних негод, як від людського вандалізму.

Лише в 1911 році «Товариство Захисту і Збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини» знайшло можливість взяти під опіку цю споруду і залобігти її остаточному руйнуванню.⁴⁹

У 1911—1913 рр. на кошти правнука гетьмана Кирила Каміла Львовича Розумовського Батуринаський палац був частково реставрований архітектором Білогрудом. З того часу минуло майже століття, а повна реставрація палацу, на жаль, все ще не закінчена.⁵⁰

Будучи досить розвинутим економічним, політичним і культурним центром України XVII—XVIII ст., Батурин, вже починаючи з другої по-

ловини XIX ст., втрачає свою колишню велич і перетворюється на рядове українське містечко. Зі смертю Кирила Розумовського завершилася «золота осінь» українського гетьманства, закінчився останній період батурпнського відродження.

У наш час відродженням мійта Батурина займається створений у 1994 році Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Повертаються із забуття імена славних синів Батурищини. Встановленням меморіальної дошки в Свято-Воскресінській церкві — усипальниці (де в майбутньому планується відновлення надгробного пам'ятника) та проведенням наукової конференції, присвяченої 270-ій річниці з дня народження останнього гетьмана К. Розумовського, вшановується пам'ять видатного сина Чернігівщини, життя і діяльність якого тісно пов'язані з Батурином.

Джерела та література:

- 1 Бондаренко В. Батуринська старовина // Радянське село (Бахмач), — № 119. — 1970. — С. 3.
- 2 Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. — Чернігів, 1994, — С. 99.
- 3 Васильчиков О. Семейство Разумовских — Спб., 1880. — Т. 1. — С. 132.
- 4 Иноземцев И. Батуринские памятники. // Исторический вестник. — 1898. — Март. — С. 945.
- 5 Слонькова І. Архітектурна спадщина Батурина // Дніпро. — 1990. — № 5. — С. 108.
- 6 Там само. — С. 109.
- 7 Там само. — С. 110.
- 8 Исаенко М. Батурина // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 11—12.
- 9 Слонькова І. — Там само. — С. 110.
- 10 Чернігівщина // Енциклопедичний довідник. — Київ, 1990. — С. 50.
- 11 Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — С. 305.
- 12 Там само. — С. 305—306.
- 13 Матеріали для географії та статистики Росії. Чернігівська губернія. — 1865. — С. 261—262.
- 14 Чернігівщина. — Там само. — С. 49.
- 15 Нестеренко О. — Там само. — С. 238—239.
- 16 Там само. — С. 239—241.
- 17 Чернігівщина. — Там само. — С. 49.
- 18 Нестеренко О. — Там само. — С. 196.
- 19 ГОДА. — Ф. 133. — Оп. 5. — Д. 2. — С. 38.
- 20 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць. Шовковиця. // Радянське село (Бахмач), — 1971. — 8 липня.
- 21 Исаенко М. — Там само. — № 11—12.
- 22 Васильчиков О. — Там само. — С. 260.
- 23 Панашенко В. Кирило Розумовський. // Дніпро. 1991. — № 11—12.
- 24 Путро О. Останній гетьман. // Київська старина. — 1993. — № 2. — С. 46.
- 25 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина. Палац К. Розумовського. // Радянське село. — 1971. — 15 липня.
- 26 Исаенко М. — Там само. — № 11.
- 27 Ситий І. Герб Батурина // Голос України. — 1993. — 30 березня.
- 28 Исаенко М. — Там само. — № 11—12.
- 29 Аркас М. Історія України — Русі. — К., 1990. — С.
- 30 Исаенко М. — Там само. — № 11—12.
- 31 Матеріали для географії та статистики Росії. — Там само. — С. 566—569.

- 32 Бондаренко В. — Там само. — № 153. — 1970.
- 33 Васильчиков О. — Там само. — С. 254.
- 34 Скокан П. Батурин. На правах рукопису. — М., 1979.
- 35 Там само.
- 36 Васильчиков О. — Там само. — С. 463.
- 37 Оттон фон Гун. Поверхові замітки по дорозі з Москви в Малоросію. — М., 1806.
- 38 Слонькова І. — Там само. — С. 109.
- 39 Швидковський Д. Про атрибутику палацу К. Розумовського в Батурині. Б. м. і б. р.
- 40 Лазаревський О. Історичний нарис Батурина. — К., 1892.
- 41 Кючарианц Д. Антонио Ринальди. — Ленінград, 1984. — С. 11—13.
- 42 Горностаев Ф. Дворцы и церкви юга. — М., 1914. — С. 27—30.
- 43 Швидковський Д. — Там само.
- 44 Горностаев Ф. — Там само.
- 45 Лазаревський О. — Там само.
- 46 Гаврилова С. Відновили історичну пам'ятку // Деснянська правда. — №. 238. — 1991. — 19 грудня.
- 47 Там само.
- 48 Там само.
- 49 Лукомський Г. Батуринський палац, його історія, руйнування і реставрація. СПб., — 1912.
- 50 Легендарный род // Нива. — 1909. — № 2.

